

BİRİNCİ BEŞ YILLIK SANAYİ PLANI EKSENİNDE ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK-SOYJET EKONOMİK VE TİCARİ İLİŞKİLERİ

Ferruh ÖZDER*

ÖZ

Temelde anti emperyalist mücadele ekseninde başlayan Türk-Sovyet ilişkileri, Sovyetlerin Kurtuluş Savaşı sürecinde Türkiye'ye silah ve mali yardımda bulunmalarını sağlamıştır. Siyasi planda olumlu çizgide seyreden iki ülke ilişkilerine paralel olarak zaman zaman bazı sorunlar yaşansa bile özellikle 1927 tarihli Ticaret ve Denizcilik Anlaşması sonrasında ekonomik ve ticari ilişkiler de hukuksal olarak düzenlenmiştir. Türkiye, 1929 Dünya Ekonomik Buhranının olumsuz yansımaları üzerine devletçi ekonomi politikasını benimsemiş ve bu süreçte Sovyetlerin başarı kazanmış olan planlı ekonomik modeli esin kaynağı olmuştur. Türkiye'de devletçilik esas olarak sanayileşme politikası ile uygulama alanı bulmuş ve Sovyet mali ve teknik desteğiyle hayata geçirilen Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) bu alanda önemli işlev görmüştür. BBYSP ekseninde Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında verimli bir işbirliği ortaya konulmuş ve bu süreç genel olarak ikili ilişkilere pozitif katkı sağlamıştır. Plan kapsamında Kayseri ve Nazilli'de inşa edilen büyük hacimli tekstil fabrikaları ise Sovyet desteğinin en görünür olduğu yatırımlardır. Genel olarak ifade edilirse, 1930'larda Sovyetlerin temelde Türkiye'yi kendi ekseninde tutma niyetiyle hareket ettiğini ancak BBYSP eksenindeki ekonomik ilişkilerin esas kazananın Türkiye olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Sovyet Rusya, devletçilik, sanayileşme, plan, ticaret, Kayseri, Nazilli

* Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi.

TURKISH-SOVIET EKONOMIC AND TRADE RELATIONS IN THE AXIS OF THE FIRST FIVE YEAR INDUSTRIAL PLAN IN THE PERIOD OF ATATÜRK

ABSTRACT

Turkish-Soviet relations which basically had started in the axis of the anti imperialist struggle, provided Soviets to grant arms and financial support to Turkey in the period of Independence War. In line with the positive relations at the political level, economic and trade relations were also legally regulated especially after the Trade and Naval Agreement dated on 1927 despite some problems appeared from time to time. Upon the negative reflections of the 1929 World Economic Crises, Turkey adopted the etatist economic policy and within that process, Soviet's planned economic model which gained a success became a source of inspiration for Turkey. The etatism in Turkey had fundamentally found an implementation field with the industrialization policy. Turkey's First Five Year Industrial Plan (BBYSP) which was realized with the financial and technical assistance of the Soviets, played an important function in this field. In the axis of the BBYSP, a productive cooperation was provided between Turkey and the USSR and this contributed positively to bilateral relations. In the context of the Plan, big volume textile factories which were built in Kayseri and Nazilli were the investments in which the Soviet support was the most visible. Generally speaking, it is possible to assert that while the Soviets behaved with the intention of keeping Turkey in its own circle in the 1930's, the real winner of economic relations around the BBYSP was Turkey.

Keywords: Turkey, Soviet Russia, etatism, industrialization, plan, trade, Kayseri, Nazilli

Giriş

Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1917 yılında Çarlık Rejimin sosyalist devrim ile yıkılması, tüm Dünya siyasi tarihini olduğu gibi Türkiye'yi de yakından etkilemiştir. Söz konusu etkinin Türk Kurtuluş Savaşı açısından sonuçları ise tarihsel öneme sahiptir. Milli Mücadele'nin erken safhasında kurulan Türk-Sovyet ilişkileri, yaklaşık 20 yıl sürecek yakın siyasi ve ekonomik ilişkilerin temelini oluşturmuştur. Mustafa Kemal öncülüğünde Batılı işgal güçlerine karşı İstanbul hükümetiyle çatışma pahasına yürütülen Kurtuluş Savaşı, Batılı emperyalist güçlerle mücadele halindeki Sovyet yönetiminde sempati uyandırmış, hatta Türkiye'de sosyalist bir devrim beklentisi bile oluşmuştur.

Anti emperyalist tema etrafında gelişen erken dönem Türk-Sovyet ilişkileri, tarafların beklenti ve öncelikleri ile 16 Mart 1921 tarihli Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması öncesinde Sovyetler

Birliği'nin Van-Bitlis ve Muş bölgesinin Ermenistan'a verilmesi¹ gibi olumsuz bazı talep ve niyetlerinin baskısı altında da olsa pozitif seyir izlemiştir. İlişkilerin tesis edildiği Kurtuluş Savaşı'nın etkisindeki ilk dönem ekonomik ilişkilerin çerçevesini Sovyet Rusya'nın silah ve mali yardımları oluşturmuştur. Bu dönemde sınırlı da olsa ticaret yapma imkanı olmuştur.

İlerleyen dönemde ekonomik ve ticari ilişkiler düşük seviyede devam etmiş, Rusya dış ticaret temsilciliğinin diplomatik statüsünün Türkiye tarafından kabul edilmemesi ve Rusların bazı Türk mallarının girişine engel olmaları yüzünden bu alanda verimli bir işbirliği hayata geçirilememiştir. 1927 yılı ve takip eden 1930'lu yıllarda imzalanan muhtelif ticaret anlaşmaları sonucunda ticari faaliyetlerde artış görülmüş, bu faaliyetler daha sağlıklı bir temel üzerine oturtulmuştur. Bu noktada Osmanlı ve Rusya arasındaki ticari ilişkilerin çok uzun bir geçmişinin olduğunu ve bu anlamda iki ülke arasında bir ticari geleneğin bulunduğunu da vurgulamak gerekir.

1929 Dünya ekonomik buhranının Türkiye'ye yönelik olumsuz etkileri, ekonomik dönüşüm hamlesini hedefleyen genç Cumhuriyetin yöneticilerini yeni arayışlara itmiş ve devletçilik ilkesinin resmi kabulü ile yeni ekonomik rota çizilmiştir. Yeni rota çizilirken Sovyetlerin özellikle planlı sanayileşme modeli esin kaynağını oluşturmuş ve 1934'te uygulanmaya başlanan Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) Sovyet desteğiyle hayata geçirilmiştir.

BBYSP'ye giden süreç Atatürk dönemi Türk-Sovyet siyasi ilişkilerinin gelişen dinamiğinin, Sovyetlerin dış politika önceliklerinin ve Türkiye'nin ekonomik politikadaki tercihlerinin doğrudan etkisi altında şekillenmiştir. Bu anlamda, Türk-Sovyet ilişkilerinin 1930'lardaki dinamiğinin saptanması özellikle BBYSP ekseninde iki ülke ilişkilerinin ekonomi politiğinin irdelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Söz konusu süreçte, Milli Mücadele döneminden itibaren Türkiye-Sovyet Rusya arasındaki ekonomik-ticari ilişkileri ilgilendiren ana temaların, Sovyetlerin Türkiye'de devletçilik ve onun uygulama alanı bulduğu sanayileşme politikasının hayata geçirilmesindeki etkisinin, BBYSP'nin hazırlanması ve uygulamasında Sovyetlerin rolünün, iki ülke siyasi ilişkilerinin ürettiği olumlu atmosfer içinde gerçekleştirilen ziyaretlerin ve ortaya konulan resmi söylemlerin, Sovyet desteğinin teknik, ekonomik ve sosyal katkılarının, Türkiye'nin farklı ülkelerle ekonomik ve ticari ilişki

¹ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)**, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.28.

geliştirmesine rağmen Sovyetlerin ön plana çıkmasının nedenlerinin ve ticari ilişkilerin gidişatının irdelenmesi önem taşımaktadır.

1. Başlangıç Dönemi Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri

1.1. Milli Mücadele Sürecinde Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin başlangıcı Milli Mücadelenin ilk dönemine tekabül etmektedir. Bu dönemde ekonomik boyutu öne çıkan konu Sovyetlerin Kurtuluş Savaşı'na yönelik askeri ve mali yardımlarıdır.

Sovyet yöneticileri Anadolu'daki Milli Mücadelenin Çarlık Rusya'sındaki gibi bir ihtilal ile sonuçlanacağı beklentisine girmiş ancak bu mücadelenin doktrinci olmadığı anlaşılmıştır.² Sovyetler buna rağmen milli mücadeleye sempati ile yaklaşmışlar, Kurtuluş Savaşını kendi güvenlik ve dış politika amaçları açısından yararlı görmüşlerdir.

Mustafa Kemal'in TBMM hükümetiyle Sovyet Rusya arasında siyasi ilişki kurulması amacıyla 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya'ya gönderdiği mektup olumlu yanıt bulmuş ve Türkiye'ye silah ve mali yardım verileceği bildirilmiştir.³ Takip eden süreçte, Halil Paşa'nın 1920'de Moskova'dan getirdiği yüz bin lira değerindeki altın, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyetinin Moskova'daki görüşmeleri sonrasında Karadeniz'deki limanlar üzerinden ilk yardım kafilesinin Eylül 1920'de Trabzon'a ulaşması, Moskova'da görüşmelerde bulunan Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey'in 6 Ekim 1920'de bir milyon altın ruble ile Ankara'ya gelmesi,⁴ bu kapsamda vurgulanması gereken ilk dönem yardımlarıdır.

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşmasının imzalanması ilişkilerin gelişimi açısından önem taşıdığı gibi, anlaşmanın resmi metni dışında Türkiye'ye 10 milyon altın ruble ile iki tümeni donatacak kadar silah ve cephane vermeyi kabul etmesi⁵ yardımların artırılması açısından önemlidir. Mali yardım haricinde, Moskova Antlaşmasının ekonomik alanı ilgilendiren hükümleri de ekonomik ve siyasi ilişkilerin gelişimi için sağlıklı bir zemin oluşturmuştur. Bu kapsamda,

² Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, 2.Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2013, s.494-496

³ **A.g.e.**, s.508

⁴ Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s.20-21, aktaran Müderrisoğlu, **a.g.e.**, 512-513.

⁵ **A.g.e.**, s.512., Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 69-70.

ekonomik ve ticari anlamda, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik kapitülasyonları geçersiz kılıp, kaldırılmış sayması (madde 7), tarafların ikili ilişkileri güçlendirmek amacıyla, ekonomik, parasal ve öteki gerekli işleri düzenleyici anlaşmalar yapmayı kabul ettikleri (madde 14), Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden gelen ticaret mallarının gümrük vergisine bağlı tutulmaması (madde 2) yönündeki maddeler ön plana çıkmıştır.⁶

Söz konusu süreçte Sovyetlerin para yardımının toplamı 11 milyon altın ruble ve 100.000 lira değerindeki külçe altınlar⁷ iken, Kurtuluş Savaşı boyunca Sovyetlerden yapılan toplam silah ve cephane yardımları ise 37812 tüfek, 324 ağır ve hafif makineli tüfek, 44587 mermi, 66 top ve 141173 mermisi şeklindedir.⁸

Diğer yandan, Rusya'ya 1921'de Samsun'dan buğday gönderilmesine ilişkin karar ile Rusya'daki açlık kurbanlarına yardım için TBMM Hükümeti'nin, Eylül 1921'de 30 ton mısır ve 80 ton kadar tahıl ve baklagili Rusya'ya gönderme kararı alması⁹ her iki ülkenin karşılıklı yardımlaşmasının güzel bir örneği olmuştur.

Ticari ilişkiler açısından 1922 başlarında Ankara'da Sovyet Rusya'nın Ticaret Temsilciliği'nin açılması dikkat çeken ancak sorun teşkil eden gelişmelerdendir. Aynı dönemde Trabzon, Samsun, Mersin ve İstanbul'da ticaret büroları açılmıştır.¹⁰ Komünist Enternasyonalin temsilcilerinin Türk yetkililerin itirazlarına rağmen 1922 Ağustos ayında Türkiye'ye gelmeleri üzerine TBMM tarafından Türkiye'deki Sovyet ticaret temsilciliğinin faaliyetinin ve Sovyet mallarının Türkiye'ye ithalatının durdurulması kararlaştırılmıştır.¹¹ Bir süre sonra Ticaret Temsilciliği, Kasım 1922 itibariyle kapatılırken, söz konusu Temsilciliğin Türk kanunlarına uyma zorunluluğu vurgulanmıştır. Ankara'da Nisan 1923'te Türk-Rus ticaret anlaşma müzakereleri yapılmış ve söz konusu süreçte Rus heyeti başkanı Oronisky, Türk Hükümetinin Rusya Dış Ticaret teşkilatını resmen tanımayacak olursa, Rusya'nın Lozan'da Türkiye'ye yardımcı olmayacağını

⁶ Soysal, a.g.e., s.33-36.

⁷ Müderrisoğlu, a.g.e., s.517.

⁸ Kazım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, Cilt.1, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1971, s.219'dan aktaran Müderrisoğlu, a.g.e. s. 519.

⁹ Bige Sükan Yavuz, "Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri", **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl:2/2003, Sayı 4, s.128.

¹⁰ Dimitir Vandov, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s.223.

¹¹ Aleksandr Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s.32.

ifade etmiştir.¹² Ayrıca, Sovyetler Birliği Büyükelçilik bünyesindeki Ticaret Temsilciliği'nin bağımsız şekilde diplomatik statüsü olması gerektiğini savunmuş, bu talebin kabul edilmemesi nedeniyle Türkiye'den ithalat da yapmamıştır.¹³ Bu süreçte Türkiye de Sovyet mallarının Türkiye'ye girmesini yasaklamıştır.¹⁴ Haziran 1923'te Türkiye ve Sovyet Rusya arasında ticari ilişkiler tekrar tesis edilmiş ve Ticaret Temsilciliği yeniden açılmıştır.¹⁵ Ticaret Temsilciliği'nin yeniden açılması sorunun aşılmasını sağlamıştır.

Rusya bu süreçte yabancı şirketlerin Anadolu'daki faaliyetlerini dikkatle izlerken, Sovyet Rusya'da diğer ülkelerin Anadolu'daki ekonomik faaliyetlerini takip etmiştir. 24.2.1922 tarihli Fransız istihbarat raporunda, Moskova Hükümeti'nin 1922 başlarında Küçük Asya'da ekonomik üstünlük kurmaya çalıştığı, bunu yaparken Ankara Hükümeti'nin mali sıkıntısından yararlanacağı iddiası belirtilmiştir.¹⁶

Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Cumhuriyetleri 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ise Transkafkasya ile ticari ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Türkiye ile Transkafkasya Cumhuriyetleri arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin kurulup geliştirilmesi amacıyla Şubat 1922'de Tiflis'te toplanan "Türkiye-Transkafkasya Ekonomik Konferansı" dikkat çeken gelişmelerdendir.¹⁷

Söz konusu dönemde Sovyet Cumhuriyetleri'nin Türkiye ile mal mübadelesi hacmi genişlemiştir. Türkiye Transkafkasya'ya tütün, yün, pamuk, hayvan gibi ürünler ihraç ederken Sovyet Cumhuriyetleri'nin 1922-1923 yıllarında Türkiye'ye ihraç ettiği temel ürünler, petrol ve petrol ürünleri, çimento, yapı kerestesi, küçük el sanatları, cam, kibrit, şeker, metal ürünler vb. olmuştur.¹⁸

1.2. 1923-1932 Arası Dönemde Türk-Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkileri

Türk-Sovyet ekonomik ve ticari ilişkileri, 1923-1932 arasında Sovyet Ticari temsilcilikleri ve ticari meselelerdeki sorunlar eşliğinde de olsa tedrici

¹² Gürün, a.g.e., s.79-99.

¹³ Gürün, a.g.e., s. 105.

¹⁴ İlyas Kamalov, "1920-30'lu Yıllarda Gelişen Türk-Rus Ekonomik Münasebetler", *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*, 14-15 Mayıs 2010, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 226.

¹⁵ Kolesnikov, a.g.e., s.32.

¹⁶ Yavuz, a.g.m., s.115-119.

¹⁷ A.g.m., s.135-145.

¹⁸ A.g.m., s.138.

bir gelişmeye sahne olmuştur. Bu dönemde, özellikle de ilişkilerin başlangıç yıllarında Sovyetler Ticaret Temsilcilikleri üzerinden Türkiye’de komünist propagandası yapmak istemiş ancak Türkiye buna imkan vermemiştir. Ayrıca Türkiye ticaretini sadece bu ülkeyle değil Batı ile de geliştirmeye çalışmıştır.¹⁹

Türkiye’de 1924 yılında 20 kalem malın ihracat ve ithalatı için lisans zorunluluğunun ortadan kalkması, 1924 yılında İstanbul’da Sovyet ürünlerinin sergilendiği bir panayırın gerçekleşmesi, 1925 yılında İstanbul’da Vneştorbank (Dış Ticaret Bankası) adlı Rus bankasının şubesinin açılması²⁰ gibi ekonomik çabalar yaşanan sorunların aşılması ve ikili ekonomik ilişkilerin tekrar canlanmasını sağlamasına katkıda bulunmuştur.

1923-1927 arasında iki ülke arasındaki ticaret, hükümet emirnameleri ve kararları ile yürütülmüş, ekonomik ve politik bağları geliştirmeyi hedefleyen Sovyet hükümeti belirli bir cetvele göre gümrüksüz olarak Türk mallarının ithal hakkını tanımıştır.²¹ Türk-Sovyet siyasi ilişkileri, 17 Aralık 1925 tarihli Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (SSCB) Arasında Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması²² ile ivme kazanırken 11 Mart 1927 tarihinde imzalanan beş yıl süreli Ticaret ve Seyrisefain (Denizcilik) Anlaşması ise ekonomik açıdan önem taşımıştır. Bu anlaşma ile Ticaret Temsilciliği’nin SSCB’nin resmi organı olduğu ve de diplomatik ayrıcalıktan yararlanacağı hükme bağlanmış, ayrıca zaten var olan İstanbul’un yanı sıra İzmir, Trabzon, Mersin, Erzurum, Konya ve Eskişehir’de Ticaret Temsilciliği’nin şubelerinin açılabileceği kararlaştırılmıştır.²³ Bu anlaşmayla taraflar karşılıklı gümrük kolaylıklarından yararlanılması ve üçüncü bir devlete gönderilecek malların kendi ülkelerinden transit olarak geçmesini kabul etmişlerdir. Anlaşmaya rağmen çözülemeyen ticari sorunlar için karşılıklı ziyaretler gerçekleştirilmiş, araştırma komisyonları oluşturulmuş, ayrıca 1929’da altı aylık bir ticaret anlaşması daha imzalanmıştır.²⁴

¹⁹ Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1:1914-180)**, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994, s.329.

²⁰ Kamalov, **a.g.m.**, s. 227.

²¹ Vandov, **a.g.e.**, s.224.

²² Soysal, **a.g.e.**, s.276.

²³ Bir sene süreli bu anlaşma zamanla yenileri ile değiştirilmiş, 31 Mart 1938’de şube açma hakkının sadece İstanbul’da ve Kars’ta olabileceği kararlaştırılmıştır. Bkz. Gürün, **a.g.e.**, s. 105.

²⁴ Tuğba Korhan, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**,

İki ülke arasında Ocak 1930'da geçici bir ticaret anlaşması daha yapılmış, 16 Mart 1931 tarihinde ise, yani 1921 anlaşmasının 10. Yıl dönümünde ve 1927 tarihli anlaşmanın beş yıllık süresinin bitiminden önce yeni bir anlaşma imzalanmıştır. 1931 tarihli bu anlaşmayla, Türk tüccarların Sovyet özel tüccarlarıyla temas kurup mukavele imzalamalarını kendi planlı ekonomisine ters gören Sovyetler ile Türkiye arasında ticaretin yeni örgütsel biçimleri saptanmıştır. Ayrıca, bazı ulaştırma sorunları ve deniz seferlerinin geliştirilmesine ilişkin meseleler çözüme kavuşturulmuştur. Bu anlaşmayla Türkiye, Dünya ekonomik bunalımının yaşandığı bir dönemde SSCB'ye daha çok mal satma imkanı bulmuştur.²⁵

1931'de 1927 tarihli eski anlaşma temelinde yeni bir anlaşma imzalanırken Sovyetler Birliği Türkiye'den 15 milyon dolarlık mal almayı, bu malların ise 500 bin dolarını Türkiye'nin doğu illerinden temin etmeyi taahhüt etmiştir. İki ülke arasında ticarete konu olan mallar kapsamında ise, Cumhuriyetin ilk birkaç yılında Türkiye'den Sovyet Rusya'ya tütün ve hayvan gibi mallar ihraç edilirken Sovyetlerden petrol, şeker ve dokumalar gibi ürünler ithal edilmiştir. 1929 yılına gelindiğinde ise, Türkiye, değişen ihtiyaçlarına göre Sovyetlerden tarım ürünlerinin yanı sıra sanayi ürünleri de almaya başlamıştır Bu dönemde Türkiye'nin ithalatı 10 milyon dolar üzerine çıkmıştır.²⁶

1923'ten 1931'e kadar Türkiye'nin ihracatında Sovyetler Birliği'nin payı genel olarak artış göstermiştir. Bu anlamda söz konusu tarih aralığında ihracat payı yüzde iki ile yüzde yedi arasında gerçekleşmiştir.²⁷

Söz konusu dönemin genel karakterine ve tarafların temel yaklaşımlarına bakıldığında, Sovyetlerin ekonomik ve ticari ilişkiler üzerinden Türkiye'yi nüfuz altında tutmak istediğini, Türkiye'nin ise ilişkileri belirli bir dengede tuttuğunu belirtmek mümkündür.

2012-1, Sayı:24 s.95-96, <http://sbedergi.ibu.edu.tr/index.php/sbedergi/article/view/121/262>, (Son erişim: 01.12.2016).

Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, 3.Baskı, Atatürk Araştırma Merkez, Yayını, Ankara, 2013, s. 87-88.

²⁵ Vandov, **a.g.e.**, s.227-228.

²⁶ Korhan **a.g.m.**, s. 95-97.

²⁷ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler 1923-2012**, Ankara, 2013, s.446-454.

2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Gelişen Türk-Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkileri

2.1. Türkiye’de Devletçilik Anlayışı ve SSCB Modelinin Etkisi

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, tüm dünyayı olduğu gibi Türkiye’yi de olumsuz etkilemiştir. Dünya çapında mal talebinin kısılması, Türkiye’nin ihracatını azaltırken, ithalat için kullanılacak paranın temininde de ciddi zorluk yaşanmıştır. Yatırımların özel sektör eliyle yapılamadığı görüldüğünden devlet eliyle bu çalışmaların yürütülmesi zorunluluğu doğmuştur. Türkiye’nin ithalata bağımlılığını ortadan kaldırmak için sanayileşmenin zorunluluğu iyice ortaya çıkmış ve hammaddesi Türkiye’de bulunan ürünlerin üretimi öncelik taşımaya başlamıştır. Dünya ölçeğinde de serbest ticaret, devletin ekonomiye müdahale etmemesi, piyasanın kendiliğinden akılcı seçimi yapması gibi dönemin temel ekonomik politika önermeleri geçersiz olmuş, her ülkenin kendi iç durumuna göre devletin ekonomiye müdahalesi gündeme gelmiştir.²⁸

Sovyetler Birliği’nin 1929’da yürürlüğe koyduğu ilk beş yıllık planın başarıya ulaşması bu kriz ortamında propaganda aracı olurken, ekonomik çözüm arayışı içindeki değişik ülkelerin politik seçimlerini de etkilemeye başlamıştır.²⁹

Türkiye’de milli mücadele döneminin anti-kapitalist terminolojisi,³⁰ bu dönemde Bolşevizme geçit verilmemesine rağmen Sovyet Rusya ile söylem benzerliği oluşturması açısından dikkat çekicidir. İlerleyen dönemde ise bu terminoloji, 1923 tarihli Türkiye İktisat Kongresi ve sonrasında devlet destekli de olsa liberal politikaların ağırlıkta olduğu bir süreçte geçerliliğini yitirmiştir.

1929 Dünya ekonomik buhranının Türkiye’yi olumsuz etkilemesi ile birlikte sanayileşme ihtiyacının baskısı altında ekonomik alanda başlayan değişim arayışı ve devletçilik anlayışına yönelim sağlanan bir dönemde, Sovyetler Birliği’nin Türkiye’nin Batı ülkeleri ile ilişkilerini sınırlı tutması yönündeki çabalarının da etkisiyle Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yeni işbirliği kapısı açılmaya başlanmıştır. Türkiye’de devletçilik uygulaması sanayileşmeyi öncelikli olarak gündeme getirmiş ve bu noktada sanayileşmenin plana bağlanması uygun görülmüştür.³¹ Diğer bir ifadeyle

²⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977, s.216.

²⁹ **A.g.e.**, s.15.

³⁰ Korkut Boratav, **Türkiye’de Devletçilik**, 2.Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 39.

³¹ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap**, 2.Baskı, Bilgi Kitabevi, Ankara, 2005, s.319-320.

Sovyetlerden örnek alınan sosyalist model değil planlı ekonomik yaklaşımdır.

Bu süreç, Ankara’da yönetim katında ve düşünce çevrelerinde olumlu karşılanmıştır. Bu süreçte genç Cumhuriyete adeta ideoloji üretmeye çalışan ve ideolojik olarak eklektik görünüm sergileyen Kadrocular da, Marksist tartışmaları yakından takip etmiş, Leninizm’den etkilenmiş ve Sovyet deneyiminden kimi çıkarımlar yapmışlardır.³² Bununla beraber, kapitalist sistemdeki sınıf çatışmasının tasfiyesinin diğer çelişkileri ortadan kaldırmayacağını savunup, milli kurtuluş hareketlerine odaklanan kadrocular ihtilalci sosyalizm yerine “ıslahatçi sosyalizm” kavramını kullanmışlardır.³³ Genel olarak bakıldığında ise, Sovyet ekonomik modelinin o dönemdeki başarısı ekonomik ilişkiler açısından Sovyetler Birliği’ne ilgiyi artırırken, Kadrocuların entelektüel düzeyde sürece katkı sağladıklarını düşünmek mümkündür.

1929-1930 yıllarında tartışmalar devlet müdahaleciliği ekseninde devam etmiş ancak devletçilik terimi kullanılmamıştır. Serbest Fırka kurulduktan sonra ise liberalizm ve devletçilik kuramları soyut tartışmalara konu olmaya başlamıştır.³⁴ Devletçilik kavramı ilk defa resmi olarak İsmet Paşa tarafından 30.7.1930 Sivas Nutkunda mutedil devletçilikten yana olduğu ifadesiyle kullanılmıştır. O dönemde “*bazılarınca devletçiliğin sosyalizmle eşanlamlı olduğu sanıldığından “mutedil devletçilik” ifadesinin kullanılması*”³⁵ henüz kavramsal çerçevenin tam olarak oluşmadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu noktada, önceleri “mutedil devletçilik” şeklindeki adlandırma ön plana çıkmıştır ancak ilerleyen dönemde devletçilik kelimesinin kullanıldığını vurgulamak gerekir.

Mustafa Kemal’in 1931 Ocak ayında yaptığı konuşmada devletçilik kavramı üzerinde durması, Mayıs 1931’de yapılan CHF 3. Büyük kongresinde devletçiliğin biçimsel olarak parti programına girmesi, iktisadi konularda ileri müdahalecilik anlayışını yansıtan sekiz kanun tasarısının 1932 yılında Meclise sunulması³⁶ devletçi politikalara yönelik somut siyasi adımlardır.

³² Mustafa Türkeş, **Uluşu Sol Bir Akım Kadro Hareketi**, (1932-1934), İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.129.

³³ Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.153-155.

³⁴ Boratav, a.g.e., s. 51.

³⁵ A.g.e., s. 57.

³⁶ A.g.e., s. 59-133.

Yerli ve yabancı yatırımcıların hedeflenen ekonomik hamle ve dönüşümü gerçekleştirememesi, ekonomik sebeplerden dolayı yönetime karşı hoşnutsuzluklar, dünya ekonomik buhranının Türkiye'yi de etkilemesi, model arayışlarında devletçi yaklaşımı ön plana çıkarırken, Sovyetler Birliği'nin planlı ekonomik hamlelerinin o dönemki başarısı doğal olarak Cumhuriyetin yönetici kadroları ve entelektüel çevreleri için esin kaynağı olmuştur.

1929 Dünya Ekonomik Buhranının Sovyetler haricindeki ülkelerin ekonomilerinde çöküşe sebebiyet vermesinin,³⁷ Sovyet modeline ilgiyi açıklamak için önemli bir etken olduğu söylenebilir. İlerleyen dönemde Sovyetlerin somut etki ve katkılarına rağmen Türkiye'deki devletçilik anlayışında sosyalizm özentisi olmamıştır.³⁸ Bu noktada, Sovyetler Birliği'nin planlı ekonomik model ile ağır sanayi hamlesini başarıyla yürütmesinin esas sempati unsuru olduğu açıktır.

Mustafa Kemal'in dünyada uygulanan iki önemli iktisadi ekolden komünizmi tercih eden Rusların bazı prensiplerinden geri döndüklerini hatırlatarak, bir inkılabı teşebbüs edip geri dönmektense ağır şekilde ilerlemenin en doğru yol olduğunu savunup, liberalizmin ise eskidiğini vurgulayarak devletçiliği en ileri model olarak belirtmesi,³⁹ devletçiliğin adeta ara formül şeklinde benimsendiğini göstermesi açısından anlamlıdır.

Bu süreçte, Rusça bilen ve Şevket Süreyya Aydemir ve İsmail Hüsrev Tökin gibi Moskova'da eğitim görüp, Sovyet deneyimini bizzat yerinde gözlemleyen Kadrocuların Sovyet modeli konusunda teşvik edici tutum aldıkları, ağır sanayileşme ve elektrifikasyon gibi öneriler getirdikleri görülmüştür.⁴⁰ İsmail Hüsrev Tökin'in Kadro dergisinin yayınlandığı sırada Sümerbank'ın Konjektür Şubesi Müdürlüğüne getirilmesi⁴¹ de dikkat çekicidir. Bu noktada, söz konusu somut öneriler/projeler dikkate alınmasa da Kadrocuların yaklaşımlarının ufuk açıcı olduğunu belirtmek mümkündür.

Genel olarak, Kadrocuların kapitalizm ve ihtilalci sosyalizm arasında üçüncü bir yol-model arayışında planlı ekonomik modeli savunmaları bağlamında Sovyet Rusya ekonomik politikalarına daha yakın durduklarını söylemek mümkündür. Şevket Süreyya Aydemir'in ifadesiyle: "...Müstemleke ve yarı müstemleke şartlarından kurtuluş saatleri çalıyordu.

³⁷ Erdinç Tokgöz, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi**, 5.Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1999, s.58.

³⁸ Boratav, **a.g.e.**, s. 100.

³⁹ **A.g.e.** s. 134.

⁴⁰ Türkeş, **a.g.e.**, s.115-116.

⁴¹ Ertan, **a.g.e.**, s.84.

*Bizim gibi memleketlerde kapitalizmi tasfiye etmek isteyen ihtilalci sosyalizm arasında yalnız bu noktada ve geçici bir kader birliği de vardır. Biz hem Batı ekonomisinin hem sosyalist ekonominin sınır çizgisi üstünde, her iki nizamdan faydalanarak ve her iki nizama karşı müdafaa edecek davaları olan bir memleket olarak bir çıkış noktası aramak zorundaydık...*⁴²

Diğer yandan, 1917 Ekim Devrimi akabinde sosyalizmin inşası yolundaki Sovyet devletinin oluşumunun Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik düşüncesini ve kalkınmasını etkilediği yaklaşımı,⁴³ Sovyet yönetim çevrelerinin genel bakış açısını oluşturmuştur.

Türkiye'nin devletçilik politikasını benimseyip, sanayileşme alanında atılım yapma düşüncesinde Sovyet etkisini gösterme açısından 1932'de Sovyet Rusya'yı ziyaret etmiş olan (ziyaret konusuna aşağıda değinilecektir) Başbakan İsmet Paşa'nın 4 Şubat 1934 tarihinde Sovyetlerin 10. Yıl dönümü vesilesiyle SSCB Büyükelçiliği üzerinden Sovyet yönetimine gönderdiği mesaj önem taşımaktadır:

“İnkılaplarımızın bariz vasfı fende, içtimai ve sınai inkişafta hulasa sulh hayatında insan eserlerinde zafer ve saadet aramasıdır. Benim Sovyetlerden işittiğim en dostça sözlerden biri, bizi sanayiye teşvik etmeleridir. Kendi kanaatımızca memleketimizin başlıca kuvvet ve inkişaf vasıtası olacak olan sanayi cihazını kurmakta Sovyetlerden emniyetle istifade etmeğe teşebbüs ettik. Teşebbüslerimizin tam muvaffakiyetle neticelenmesi için bütün şerait mevcuttur. Yeni büyük pamuklu fabrikalarımız Sovyet sanayinin güzide eserleri ve parlak zaferleri olacaktır.”⁴⁴

Netice itibariyle, Türkiye'nin temel ihtiyaçlarının karşılanması için oluşturulan ekonomik modelin temelini devletçilik ilkesi oluşturmuş, bu ilkenin uygulanması ise İktisadi Devlet Teşekkülleri adlı kuruluşların gerçekleştirilmesi biçiminde belirlemiştir.⁴⁵ BBYSP ise İktisadi Devlet Teşekküllerinin oluşturulmasında ciddi rol oynamıştır.

2.2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın Hazırlanmasında Sovyetlerin Rolü

BBYSP, Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında gerçekleştirilen bir dizi siyasi-ekonomik temas ve incelemelerin neticesinde hazırlanmıştır. Türkiye

⁴² Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 28. Baskı, Remzi Kitabevi, Ankara, 2014, s.360-361.

⁴³ P.P.Moiseev, “Razvitie Ekonomiçeskoj Mıslı Vı Turietskoj Respublike”, *Velikiy Oktyabr i Turtsiya*, İzdateltstva Metsniereva, Tblisi, 1982, s.133.

⁴⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30.10.0.0/45-290-40, 04.02.1934.

⁴⁵ Mustafa A.Aysan, *Atatürk'ün Ekonomi Politikası*, Sermet Matbaası, Kırklareli-Vize, 1981, s.86.

açısından bu sürecin arkasındaki en önemli motivasyon ise yukarıda değinildiği üzere, Sovyet modelinden yararlanma yönündeki eğilimdir.

SSCB Dışişleri Bakanı M.M.Litvinov, Ekim 1931'de Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Litvinov, ziyaret sırasında SSCB'de 1929-1932 arasında gerçekleştirilen Beş Yıllık Planı'nın başarıyla uygulanmasının Türk-Sovyet ekonomik işbirliğinin genişletilmesi için olanak sağladığını belirtmiş, ayrıca ekonomik ve teknik alanda Sovyet-Türk işbirliğinin çok gelişeceğini vurgulamıştır.⁴⁶

BBSYP'ye giden süreçte, 1930 yılı sonunda Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın SSCB'yi ziyareti⁴⁷, iki yıl sonra Başvekil İsmet Paşa'nın 24 Nisan-10 Mayıs 1932 tarihleri arasında gerçekleştirdiği, siyasal sonuçlardan çok ekonomik sonuçlar doğuran Rusya gezisi, Sovyet modeline yönelik ilginin resmi düzeydeki önemli aşamalarındandır.⁴⁸ Aras'ın ziyaretine katılan ve ziyaret sonrasında da bir süre Moskova'da kalan Falih Rıfkı Atay'ın hazırladığı Sovyet deneyimini anlatan Yeni Rusya adlı kitabı bu deneyime gösterilen ilgi⁴⁹ açısından dikkat çekicidir.

Sovyetler Birliği, İsmet Paşa'nın İtalya'ya davet edilmesi üzerine, daha önce Rusya'yı ziyaret etmesi için ısrarcı olmuştur.⁵⁰ Bu anlamda gezinin söz konusu tarihte düzenlenmesinde uluslararası diplomatik sahadaki güç mücadelesinin etkisi dikkat çekicidir. İsmet Paşa'nın Sovyet lider Stalin ile de görüşüp Sovyet planlama deneyimini sorduğu gezi sırasında yapılan temas ve gözlemler BBYSP'nin oluşturulmasının ön hazırlığını oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nin önemli sanayi kentlerinden Moskova ve Leningrad'daki fabrikalarda yapılan incelemelerin yanı sıra Sovyetlerden 20 yılda mal olarak ödenmesi şartına bağlanan yaklaşık 16 milyon lira (8 milyon dolar) tutarında kredi alınmasına dair mutabakat ve bu kredinin kullanım alanlarının belirlenmesi amacıyla Rus uzmanlar heyetinin Türkiye'ye gönderilmesinin kararlaştırılması⁵¹ somut kazanımlardır. Söz konusu krediye ilişkin protokol ise 21 Ocak 1934 tarihinde imzalanmış ve sıfır faiz ile verildiği karara bağlanmıştır. Sovyetlerden alınan bu kredi BBYSP'nin uygulanması için kullanılan toplam miktarın yaklaşık 1/3'ünü

⁴⁶ Vandov, a.g.e., s.232.

⁴⁷ Kolesnikov, a.g.e., s.67.

⁴⁸ Temuçin Faik Ertan, "İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi", **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri" I. Çalıştay Bildirileri**, 14-15 Mayıs 2010, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 216-217.

⁴⁹ Selim İlkin, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü", **ODTÜ Gelişim Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı**, s.260.

⁵⁰ Gürün, a.g.e., s. 128.

⁵¹ Ertan, a.g.m., s. 217-219., Kolesnikov, a.g.e., s.68.,

oluşturmuştur.⁵² Diğer yandan, İsmet Paşa'nın gezisine katılan Türk uzmanlar heyeti bir süre daha Sovyetlerde kalarak yaptığı incelemelerde, Türkiye'ye kurulması planlanan tekstil sanayi için getirilecek makinelerin yüzde doksan oranında Sovyetlerden sağlanabileceğini öngörmüşlerdir.⁵³

Gezide kararlaştırıldığı gibi Sovyetler Birliği uzmanlar heyeti Ağustos 1932'de Türkiye'ye gelmiştir. İktisat profesörü Orloff'un başkanlık ettiği Sovyet heyetinde, pamuklu dokuma mühendisi elyaf uzmanı, kumaşların düzenlenmesi uzmanı, mimar, İnşaat Enstitüsü Müdürü, Su Mecrası ve kanalizasyon uzmanı, jeoloji uzmanı, Teknik Enstitü profesörü ve enerji uzmanı, İktisat Enstitüsü Müdürü planları hazırlama uzmanı yer almıştır.⁵⁴ Söz konusu heyetten daha önce ise, İsmet Paşa'nın Moskova ziyareti sırasında tarım makinelerini Türk hükümetine teslim etmek üzere 11 Haziran 1932 tarihinde Moskova Fizik-Matematik Enstitüsü Müdürü Vladislav Vago yönetimindeki uzmanlar heyeti İstanbul'a gelmiştir.⁵⁵

Sovyet heyetinin Türkiye seyahatinde tekstil öncelikli konu olurken, Eskişehir, Kayseri, Malatya, Sivas, Denizli, Konya, Adana, İzmir gibi illerde gruplar halinde incelemeler gerçekleştirilmiştir. Türk uzmanlarla beraber yapılan gezide Sovyet uzmanlar gidilen yerlerdeki bölge halkından yakın ilgi görmüşlerdir.⁵⁶ Yapılan incelemeler sonucunda hazırlanan ön raporda Nazilli ve Kayseri'de pamuk fabrikalarının kurulması ve pamuk üretiminin artırılması tavsiye edilmiştir.⁵⁷ Orloff başkanlığındaki Sovyet heyetinin nihai raporu ise, anılan heyet Rusya'ya gittikten sonra 1932 yılı sonlarına doğru Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığına sunulan "*Türkiye'de Pamuk, Keten, Kendir, Kimya, Demir Sanayi*" başlıklı çalışmadır. Üç bölümden oluşan raporun büyük bölümü pamuk sanayisine ayrılmıştır.⁵⁸ Raporda üretimden, fabrika inşaatlarına, tedarik meselelerinden altyapı hizmetlerine kadar son derece detaylı önerilere yer verilmiştir.

Bu noktada, söz konusu raporu hazırlayan Orloff'un daha önce öngörülmesine rağmen Türkiye'ye geri dönmediğini de vurgulamak gerekir. İlkın, karma ekonomi için plan yapma çabalarının gündeme geldiği bir dönemde Sovyet deneyiminden Türkiye'nin öğrenebileceklerinin sınırlı olacağını düşünülmüş olabileceği kanısındadır. Yine İlkın'e göre, İktisat Vekili Mustafa Şeref Özkan'ın "radikal devletçilik" ve "kapsamlı bir

⁵² Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 69.

⁵³ İlkın, **a.g.m.**, s.262.

⁵⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 1932, s. 1-2'den aktaran Korhan **a.g.m.**, s.99.

⁵⁵ Vandov, **a.g.e.**, s.233.

⁵⁶ İlkın, **a.g.m.**, s.271.

⁵⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 1932, s. 1'den aktaran Korhan, **a.g.m.**, aynı yer.

⁵⁸ Selim İlkın, "**Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü**", s.274.

planlama” aylayışı kapsamında Sovyet uzmanlarının hazırlayacakları rapora önem verilirken, İktisat Vekilliğine getirilen Celal Bayar’ın özel sanayi girişimlerine ağırlık veren devletçilik anlayışı Sovyet uzmanlarının raporunun önemini azaltmıştır.⁵⁹ Bu rapora atfedilen önem azalsa bile planlama sürecinde Sovyetler birincil aktör olarak işlev görmüşlerdir.

Diğer yandan, Sovyet uzmanları bağlamında belirtilmesi gereken bir nokta da İsmet İnönü’nün, Türk kamu yönetiminde yabancı uzmanların yönetici ve politika yapıcı işlev kazanmasına karşı çıkması ancak Sovyet uzmanları örneğinde olduğu gibi teknik düzeyde bilgi teminine açık olmasıdır.⁶⁰

Sovyet uzmanlarından sonra ABD’den 1933 yılında davet edilen Walker D.Hines’in aynı yıl vefat etmesi üzerine, anılanın başlattığı çalışmalar 1934 yılında Amerikalı uzmanlardan müteşekkil bir heyete tamamlanmıştır. Bu heyetin hazırladığı kapsamlı rapor ise Mayıs 1934’te İktisat Vekaletine sunulmuştur. Ancak, BBYSP’nin 17 Nisan 1934 tarihinde resmen uygulamaya başlanması sebebiyle ABD’li heyetin önerilerinin değerlendirmeye alınmadığı varsayılabilir.⁶¹ Öte yandan, bu raporda ağırlık daha çok tarım ve ulaştırma sektörlerine ağırlık verilmiş ve özel girişimciliğe dönük olmuştur. Söz konusu durum, bürokrasi içindeki radikal devletçi kesimin tepkisi çekmiştir.⁶²

Bu dönemde dikkat çeken ziyaretlerden birisi de, Mart 1933’te Fabrika Müdürü Reşat Bey, Feshane Müdürü Şevket Turgut, Sanayi Dairesi temsilcilerinden Kabil İbrahim’in SSCB’ye giderek çeşitli fabrikalarda temaslarda bulunmalarındır.⁶³ Söz konusu Türk sanayi heyeti, 12 Temmuz 1933’te SSCB’de hazırlanmış olan Kayseri Dokuma Fabrikası’nın projeleriyle Türkiye’ye dönmüştür. Heyet, Moskova’da Nazilli’de inşa edilecek fabrikanın projelerinin hazırlık işlerine de dahil olmuştur.⁶⁴

⁵⁹ A.g.m., s.280-282.

⁶⁰ Selim İlkin, “Birinci Sanayi Planı Döneminde A.B.D.’li Uzmanlara Hazırlatılan Türkiye’nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki Adlı Rapor”, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri, Yapı Kredi Yayınları, 1981, sayfa belirtilmemiştir.

⁶¹ Perihan Ünlü Soylu-Özlem Yaktı, “Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı”, *History Studies*, 2012, Cilt:1 Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayı, 10.9737/hist_310, s.372. <http://www.historystudies.net/makaleler/364318561-24-perihan%20%03%BCsoylu.pdf> (Son erişim:15.11.2016).

⁶² İlkin, a.g.m., sayfa belirtilmemiştir.

⁶³ Kolesnikov, a.g.e., s.69.

⁶⁴ Vandov, a.g.e., s.237.

2.3. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ve Türk Sovyet Ekonomik İlişkilerinin Seyri

Temelde Sovyet heyetinin çalışmalarına dayanan BBYSP, 15 üretim koluna dair 1932 dönemine kadar olan ekonomik gelişmeleri irdelemiş ve 1938 sonuna kadar kurulması planlanan işletmelerin yeri ve yatırım tahminlerini içermiştir.⁶⁵ BBYSP, Sovyet uzmanlarının hazırladığı raporlar dikkate alınarak Türk uzmanlarca hazırlanmıştır. Sadece Sovyet uzmanlarının değil geçmişte yapılan diğer çalışmalara ait verilerde de planın hazırlanmasında kullanılmıştır. Bu noktada, planın Sovyet uzmanlarca hazırlandığı savının geçerli olmadığını⁶⁶ da vurgulamak gerekir.

BBYSP’de, öncelikle ham maddeleri Türkiye’de bulunan veya sağlanabilecek olan sanayinin kurulması amaçlanmıştır. Ayrıca, büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren sanayi devlete bırakılmış ve kurulmasına karar verilen sanayinin üretim kapasitesi ile ülkenin gereksinim ve tüketimi arasında paralellik kurulması hedeflenmiştir. İktisadi kalkınmanın sadece büyük merkezlerde sınırlı kalmaması, ülkenin çeşitli yerlerine dengeli bir şekilde dağıtılmasının da amaçlandığı görülmektedir.⁶⁷ Bu kapsamda, Plan’ın dayandığı temel ilkeler; “1.Temel hammaddeleri yurt içinde üretilen veya üretilebilecek sınai tesislere, 2.Büyük sermaye ve ileri teknoloji gerektiren projelere, 3.Kuruluş kapasitelerinin iç tüketimi karşılayacak düzeyde tutulmasına” öncelik verilmesi şeklinde sıralanabilir.⁶⁸

BBYSP’ye dahil olan sanayi bölümleri ve yerleri şu şekildedir:

“1-Kimya Sanayi: a-Suni ipek (Gemlik), b-Semikok (Zonguldak), c-Gülyağı (Isparta), d-Hamızı kibritle (İzmit), e-Süper fosfat (İzmit), f-Klor ve Süt Kostik (İzmit), 2-Toprak Sanayi: a-Seramik (Kütahya), b-Cam ve şişe (İstanbul/Paşabahçe), c-Çimento, 3-Demir Sanayi (Karabük), 4-Kağıt ve selüloz Sanayi (İzmit), 5-Kükürt sanayi (Keçiözümlü), 6-Süngercilik (Bodrum), 7-Pamuk mensucat sanayi (Bakırköy, Kayseri, Ereğli, Nazilli ve Malatya’da iplik ve dokuma, Iğdır’da iplik), 8-Kamgarn (Yün iplikçiliği) Sanayi “Merinos” (Bursa), 9-Kendir Sanayi (Kastamonu)”.⁶⁹

Bu yatırım planlarının uygulama görevi ise 1933’te kurulmuş olan Sümerbank’a verilmiştir.⁷⁰ Plana göre 20 fabrika kurulması teklif edilmiştir.

⁶⁵ Turan, a.g.e., s.320.

⁶⁶ İlkın, “Birinci Sovyet Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, s.281.

⁶⁷ Ünlü, Yaktı, a.g.m., s.373.

⁶⁸ Tokgöz, a.g.e., s.67.

⁶⁹ Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Yaynevi, Ankara, 1972.s. 16.

⁷⁰ A.g.e., s. 18.

Planlanan 20 fabrika için 45 milyon liralık kaynak hesabı yapılmış olmasına rağmen tesisler 100 milyon lira harcanarak tamamlanmıştır.⁷¹ BBYSP kapsamındaki yatırımların yüzde beşinin İş Bankası, kalan bölümünün ise Sümerbank tarafından gerçekleştirilmesi, yatırımların dörtte birinin Sovyetlerden temin edilecek tesis ve kredilerle hayata geçirilmesi öngörülmüştür.⁷²

BBYSP’de bu denli önemli misyon üstlenen Sümerbank, 19 Nisan 1925 tarihinde kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası’nın başarı sağlayamaması üzerine 7 yıl içinde kapatılması sonrasında kurulan Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Ofisi’nin görevlerini devralmış olup, ekonomik kalkınma modelini temsil ettiği için önemlidir.⁷³

BBYSP’nin hazırlanmasında belirleyici rol üstlenen Sovyetler, uygulamaya yönelik de kapsamlı somut adımlar atmışlardır. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Nazilli Basma Fabrikası BBYSP açısından Sovyet yardımının ön plana çıktığı iki yatırım olmuştur. Bu çerçevede, Türkiye’deki tekstil fabrikalarının inşaatına yardım etmek amacıyla SSCB Ağır Sanayi Bakanlığı bünyesinde Türkstroy (Türk İnşaat) adlı özel bir şirketin kurulması önem taşımaktadır. Bu şirket, fabrikalarından projelerini çizmekten, teçhizatlarını üretmeye ve montaj yapmaya kadar ciddi işlevler görmüştür. Türkstroy’un Kayseri ve Nazilli’ye gönderdiği Sovyet mühendis ve uzmanlar belirli bir süre bu fabrikaları çalıştırmışlardır. Fabrikaların teçhizatı için SSCB’deki 200 şirket katkıda bulunmuştur.⁷⁴

Sovyet Rusya’nın Türkiye’ye bu alanda yaptığı yardım, yabancı basında da konu olmuş, Ankara da bu haberleri takip etmiştir. Bu kapsamda örneğin, Daily Telegraph gazetesinin Moskova muhabirine dayanarak yayınladığı 30 Mayıs 1934 tarihli haber, Londra Büyükelçiliği tarafından Dışişleri Bakanlığı’na gönderilmiştir. Haberde, Sovyet Rusya’nın Yakın Doğu’da tedarikçi/bağışlayıcı güç ve başka ülkelerin sanayi yapılarının yeniden düzenlenmesi konusunda uzman haline gelmeye başladığı, Türkiye’nin Sovyetlerden alınan 8 milyon dolar kredi ile bu ülkeden sipariş ettiği tekstil makinelerinin ilk kısmının Eylül 1934’de teslim edileceği, Rusya’nın 2565 tekstil makinesi vermeyi taahhüt ettiği, Rusya’da bu konunun sürekli gündemde olduğu, geniş kabul gören görüşlere göre, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında ekonomik alandaki bu anlaşmanın araka planında yakın gelecekte Yakın ve Ortadoğu’daki tekstil pazarında Türk ve Rus

⁷¹ Tokgöz, **a.g.m.**, 68.

⁷² Turan, **a.g.e.**, s.320.

⁷³ Aysan, **a.g.e.**, s.87-88.

⁷⁴ Kamalov, **a.g.m.**, s. 228-229.

sanayilerince karşılıklı paylaşılan özel bölgeler yaratma niyetinin bulunduğu, şüpheli bir yaklaşıma göre Türkiye'ye verilen kredinin Rusya'ya özellikle yiyecek maddelerini içeren ucuz ticari ürünler veya endüstriyel-ticari imtiyazlar verilmesi şeklinde olacağı şeklindeki bilgilere ve iddialara yer verilmiştir.⁷⁵

Sovyetler yaklaşık 16 milyon TL kredi verirken, Batı'dan 2.5 milyon TL kredi alınabilmesi⁷⁶ Sovyetlerin Türkiye'nin yabancı finansmandaki ağırlığını göstermektedir.

Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası'nın temeli 20 Mayıs 1934 tarihinde Başbakan İsmet İnönü'nün katılımıyla yapılmış ve İsmet İnönü yaptığı konuşmada; "*Dokuma fabrikalarının tesisinde Sovyet sanayi ile teşriki mesai etmiş bulunuyoruz. Sovyetlerin bu fabrikaları kurmak için kendi memleketlerinde yapılan bir işten daha ziyade dikkatli ve temiz olduklarını görmek bizi cidden mütehassis etmiştir. Kayseri'de... kurulacak fabrika...Türk-Sovyet dostluğunun bir abidesi ve ...büyük Sovyet sanayinin en parlak misali olacaktır.*"⁷⁷ şeklindeki Sovyet sanayi ile işbirliğine vurgu yapan ifadeleri kullanmıştır.

Kayseri'deki Sümerbank Bez Fabrikası bir yılda inşa edilmiş ve 16 Eylül 1935 tarihinde faaliyete geçmiştir. Fabrikanın açılış töreni ve Sovyet heyetinin bu amaçla gerçekleştirdiği Türkiye seyahati ekseninde kullanılan temalar, Türk-Sovyet ilişkilerinin o dönemdeki gidişatı açısından örnek teşkil etmektedir. Bu kapsamda Sovyet Rusya'nın Ağır Endüstri Muavini Petakof başkanlığındaki Sovyet heyeti Eylül 1935'te Ankara'ya gelmiş ve İktisat Bakanı Celal Bayar ve Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Sümer tarafından karşılanmıştır. Heyet fabrika açılışı için Türk heyetiyle beraber gittiği Kayseri'de Rusça "Hoşgeldiniz" yazısı ve Türk ve Sovyet bayraklarıyla karşılanmıştır. Sovyet heyetinde Ankara Büyükelçisi Karahan ve Türkstroy Müdürü Zolataryef de yer almışlardır. Açılış töreninde "Yoldaş" olarak lanse edilen mühendis Kordiyef de Sovyet işçileri ve teknisyenleri adına yaptığı konuşmada, Sovyet yönetiminin kendilerinden Kayseri'deki fabrikada "kendi ülkeni için çalışır gibi faaliyet gösterin"

⁷⁵ BCA, 30.10.0.0/234.579.10, 25.06.1934.

⁷⁶ Erol Zeytinlioğlu, "Atatürk Döneminde Sanayi Politikası Üzerine Genel Bir Görüşme" **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, Yapı Kredi Yayınları, 1981.

⁷⁷ **Akşam Gazetesi**, 31 Mayıs 1934.

şeklinde tek bir esaslı talimat aldıklarını belirtmiş ve iki ülke arasındaki dostluğa vurgu yapmıştır.⁷⁸

Fabrika açılışı vesilesiyle, Sovyet Başbakanı V.Molotof Başbakan İsmet İnönü'ye, Sovyet Dış İşleri Komiser Yardımcısı B.Kerettinski Dış İşleri Bakan Vekili Şükrü Kaya'ya Türk-Sovyet ekonomik ve siyasal işbirliğine vurgu içeren birer telgraf göndermişlerdir. İ.İnönü ve Ş.Kaya da gönderdikleri cevabi mesajlarda Kayseri'deki fabrikanın Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki verimli işbirliğinin sonucu olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁹

Diğer yandan, Kayseri'deki fabrika açılışına gelen Petakof başkanlığındaki heyet, Kayseri'de bulunan Yüniş fabrikası ve İş Bankası, Eskişehir'de şeker fabrikası, İzmit'te kağıt fabrikası ve Hereke'de dokuma fabrikasını da gezmiştir.⁸⁰

Ulus Gazetesi, Kayseri'deki fabrikanın açılışını 17 Eylül 1935 tarihinde manşetten "Türk devletçiliğinin utkusu Kayseri kombinası dün büyük törenle açıldı" ifadesiyle duyurmuştur.⁸¹ Söz konusu ifadeler devletçilik uygulamasında sanayinin yeri ve Kayseri fabrikasına atfedilen önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Ulus Gazetesi'nde 18 Eylül 1935 tarihinde yayınlanan haberde, Kayseri'deki fabrikada 2000'den fazla işçi bulunduğu, 4500 işçinin kullanılmasının planlandığı, çok geniş alanı kapsayan kombinada yüzme havuzu, tenis kortu gibi spor alanlarının da bulunduğu, daha önce modern bir dokuma tezgahı bile görmemiş gençlerin bugün ciddi ve vakarlı birer usta gibi çalıştıkları, oldukça gördü isteyen sporları kolaylıkla yapıp, yeni iş ve yeni hayatlarına uydukları belirtilerek⁸² fabrikanın sosyal katkılarına da gönderme yapılmıştır.

Nazilli'deki Sümerbank Basma Fabrikasının temeli 24 Ağustos 1935 tarihinde atılmıştır. Temel atma töreninde konuşan Ekonomi Bakanı Celal Bayar, "...Tarih, Türk ve Sovyet dostluğunu, kara günlerinin bir hadisesi, bir şaheseri olarak kaydetmiştir. Biz, bunu unutmuyoruz ve unutmayacağız,....Gördüm ki, Sovyet memleketinin her tarafında Türk

⁷⁸ **Ulus Gazetesi**, 17-18 Eylül 1935 s 1-5; **Tan Gazetesi**, 17 Eylül 1935, s.1. <http://alkislarlayasiyorum.com/icerik/74119/sumerbank-kayseri-bez-fabrikasi-acilistoreni-1935> (son erişim: 30 Kasım 2016).

⁷⁹ **Ulus Gazetesi**, 17-18 Eylül 1935, s. 1-5.

⁸⁰ **Ulus Gazetesi**, 18-19 Eylül 1935, s.1.

⁸¹ **Ulus Gazetesi**, 17 Eylül 1935, s.1-5.

⁸² **Ulus Gazetesi**, 18 Eylül 1935, s.1-5.

dostluğu herkesin kulağına erişmiş halka mal olmuştur.” İfadelerini kullanmıştır.⁸³

Nazilli’deki temel atma törenleri sırasında, inşa edilecek fabrikada kullanılacak olan ve Rusya’da bulunan benzeri fabrikada üretilmiş olan pazen ve basmalar gösterilmiştir. Bu örnekler Nazilli Pamuk İslah İstasyonu’nda yetiştirilip, Rusya’ya gönderilen cins pamuklardan dokunmuştur.⁸⁴

Nazilli’deki Sümerbank Basma Fabrikası 9 Ekim 1937 tarihinde Atatürk’ün katıldığı ve altın anahtarla açılışını yaptığı törenle hizmete girmiştir. Ekonomi Bakanı Celal Bayar, tören sırasında yaptığı konuşmada, bu ilk Türk basma fabrikasının kuruluşunda makinelerin ve teçhizatın çoğunluğunun Sovyet Rusya’dan alındığını, Türkstroy’un önemli rol oynadığını ve fabrikanın Sovyetler ile ekonomik işbirliğinin yeni bir ifadesi olduğunu ve fabrikada her gün ortalama 2400 işçi çalıştırılacağına değinmiştir.⁸⁵

Yatırımların plan, proje, koordinasyon ve uygulanması için Türkiye ve SSCB’den karşılıklı olarak muhtelif teknik heyet ziyaretleri gerçekleştirilmiştir.⁸⁶ Fabrikalardaki personelin bir bölümü Sovyetler Birliği’nde, bir bölümü de inşaat alanında Sovyet uzmanlar tarafından yetiştirilmiştir.⁸⁷ Sümerbank Genel Müdürlüğü tarafından staj yapmaları amacıyla 90 Türk genci SSCB’ye gönderilmiştir. Kayseri’de kurulan sanayi mektebinde ise bir yılda 1450 öğrenci işçi ve usta olarak yetiştirilmiştir.⁸⁸ Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası daha faaliyete geçmeden önce 1934’te fabrikada şube amiri olmak için hazırlanmak üzere Sovyet Rusya’ya mühendis ve kimyagerler gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹ Sovyet Rusya’ya aynı yıl Kayseri’deki fabrikaya yönelik alım işlemleri için bir heyet de gönderilmiştir.⁹⁰ Sovyet Rusya’dan Kayseri’nin yanı sıra Nazilli için de uzmanlar gelmiştir.⁹¹

Bu süreçte, Bakırköy Bez Fabrikası Müdürü Fazlı Turga’nın kuruluş çalışmaları devam eden Sümerbank Nazilli Basma Fabrikasının işleriyle

⁸³ **Ulus Gazetesi**, 25 Ağustos 1935, s. 1-5.

⁸⁴ **Ulus Gazetesi**, 28 Ağustos 1935, s.1-5.

⁸⁵ **Ulus Gazetesi**, 10 Ekim 1937, s.1-4; **Tan Gazetesi** 10 Ekim 1937, s.1-11.

⁸⁶ Vandov, **a.g.e.**, s.239.

⁸⁷ Kamalov, **a.g.m.**, s.228-229.

⁸⁸ Korhan, **a.g.m.**, s. 100.

⁸⁹ **BCA**, 30.18.1.2/44.21.8, 11.04.1934.

⁹⁰ **BCA**, 30.18.1.2/47.58.19, 27.08.1934.

⁹¹ **BCA**, 30.18.1.2/80.100.7, 09.12.1937.

meşgul olmak üzere 1935'te Sovyet Rusya'ya gönderilmesi,⁹² pamuk işlerinde incelemeler yapmak üzere Nazilli Pamuk Mühassısı Celale'nin yine aynı yıl Rusya'ya gönderilmesi⁹³ örneklerinde görüldüğü üzere farklı farklı görevlendirmeler mevcuttur.

Sovyet uzmanları tarafından Türkiye'de yetiştirilen personel ve SSCB'de staj görenler dikkate alındığında, BBYSP kapsamında Sovyetlerin yardımının ciddi manada bilgi transferini de içerdiği açıktır. Bilgi transferi ise hem kısa vadeli hem de uzun vadeli katkı açısından değer taşımaktadır. Korkut Boratav'ın ifadesiyle; “1930-1939 döneminin iktisat politikalarının korumacılık ve devletçilik şeklindeki özelliği ile yönelinen amaç ve alınan sonuçlar açısından ilk sanayileşme dönemi olarak tanımlanan bu süreçte”⁹⁴ Sovyetlerin sanayileşme modeli yetiştirilen personel açısından da öğretici bir rol oynamıştır.

Kayseri'deki fabrikada yılda 30 milyon metre kumaş üretilmiş ve bu üretim miktarı diğer bütün fabrikalarda üretilen toplam kumaşın iki katına denk gelmiştir. 1000 tezgahlı Kayseri ve 758 tezgahlı Nazilli'deki fabrikaların faaliyete geçişinden on yıl sonra bu fabrikaların Türkiye'deki toplam üretim payı yüzde 75'e çıkmıştır.⁹⁵

Nazilli'de kurulan Türkiye'nin ilk basma fabrikasının tüm makine ve teçhizatı SSCB'nin kredisiyle bu ülkeden temin edilmiştir.⁹⁶ Bu kapsamda, gerekli alet ve edevat Türkstroy firması üzerinden sağlanırken,⁹⁷ buna fabrikanın montaj işlerinde kullanılmak ve işi bittikten sonra geri gönderilmek getirilen malzemeler⁹⁸ de dahildir.

Sovyet mali yardımı sadece Kayseri ve Nazilli fabrikaları ile sınırlı kalmamış, Sovyetlerden alınmış olan krediler diğer yatırımlarda da kullanılmıştır. Bu yatırımlar arasında Ereğli ve Malatya'da tekstil fabrikaları, Bursa'da yün iplik fabrikası, Gemlik'te ipek fabrikası, İzmit'te selüloz fabrikası, İstanbul'da cam fabrikası, Keçiözümlü'da kükürt fabrikası, Zonguldak'ta antrasit (bir çeşit taş kömürü) fabrikası gibi kuruluşlar yer almıştır.⁹⁹ Kardemir Karabük Demir ve Çelik Fabrikası esas itibarıyla İngiliz sermayesi ve İngiliz uzmanların katkısıyla inşa edilmekle beraber, Rus

⁹² BCA, 30.18.1.2/54.32.4, 28.04.1935.

⁹³ BCA, 30.18.1.2/58.74.16, 25.09.1935.

⁹⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara, 2003, s. 59.

⁹⁵ Kolesnikov, *a.g.e.*, s. 71.

⁹⁶ Tokgöz, *a.g.e.*, s. 68.

⁹⁷ BCA, 30.18.1.2/60.91.6, 29.11.1935.

⁹⁸ BCA, 30.18.1.2/54.32.4, 28.04.1935.

⁹⁹ Kamalov, *a.g.m.*, s.71-75.

uzman da çalıştırılmıştır.¹⁰⁰ Ayrıca, demir çelik fabrikasının bu bölgede kurulması önerisinin de Orlof'a ait olduğunu belirtmek gerekir.¹⁰¹

Sümerbank tarafından kurulacak sanayi tesisleri hakkında 1934 yılında CHP tarafından hazırlanan bir raporda ise Rusya'dan getirilecek fabrikaların kıymetleri; “*Kayseri: 2.970.000 TL, Nazilli: 2.320.000 TL, Komibina III: 2.755.000 TL, Kendir:970.000, Santrallar (tahminen): 1.500.000 TL ve toplam da 10.515.000 TL*” olarak hesaplanmıştır.¹⁰²

Türk-Sovyet ekonomik münasebetleri bağlamında İktisat Bakanı Celal Bayar'ın Sümerbank ve İş Bankası Müdürleri ile İktisat Bakanlığı uzmanlarının bulunduğu heyetle Temmuz 1935 yılında SSCB'ye ziyaret gerçekleştirerek bu ülkedeki planlama çalışmaları ve Sovyet ekonomisi konusunda bilgiler alması, dönemin dikkat çeken gelişmelerindendir.¹⁰³ Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Aziz Zekai Apaydın tarafından 25 Temmuz 1935 tarihinde Türk Hariciye Vekaletine gönderilen yazıda, söz konusu heyetin Moskova ve Leningrad'da endüstri müesseselerini tetkik ettikleri, Sovyetlerin bu alanda başarı sağladıkları, temaslar sırasında Sovyet yetkililerin büyük saygı gösterdikleri, Türk dostluğunun özellikle bütün fabrika çalışanları arasında yayıldığı vurgulanmıştır. Yazıda ayrıca, gezi esnasında Sovyet yetkililerin ikinci beş yıllık sanayi programının tahakkuk ettirilmesi için iktisadi işbirliği çerçevesinde Türkiye'ye verilecek kredi meselesini de açtıkları ancak bu aşamada müspet bir cevap vermediklerine de değinilmiştir.¹⁰⁴

Döneme ilişkin Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri bağlamında belirtilmesi gereken noktalardan birisi de SSCB'den sağlanan dış kredilerin Türkiye'deki para istikrarına katkıda bulunmasıdır.¹⁰⁵

2.4. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Sürecinde Ticari İlişkiler

BBYSP ekseninde gelişen Türk-Sovyet ekonomik ilişkileri ticari alanlarda da etkisini göstermiştir. Türkiye ve SSCB arasında 1932 Nisan ayında ek bir ticaret anlaşması imzalanmış, bu anlaşmayla, iki ülke arasında mal alışverişinin artırılması ve SSCB'nin Türkiye'ye sattığı mallara karşılık aynı değerde mal satın alma yükümlülüğü getirilmiştir. Bu yönüyle, SSCB, Türkiye ile ilişkilerini böyle bir temele oturtan dünyada ilk ülke olmuştur.

¹⁰⁰ BCA, 30.18.1.2/79.84.8.

¹⁰¹ İlkin, “Birinci Sovyet Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, s.272-273.

¹⁰² BCA, 490.1.0.0/1462.63.2.

¹⁰³ Vandov, a.g.m., s.240-241.

¹⁰⁴ BCA, 30.10.0.0/200.362.16, 14.08.1935.

¹⁰⁵ Tekeli-İlkin, a.g.e., 1977, s.83.

Ankara'da 29 Eylül 1934 tarihinde 1932 anlaşmasının ilkelerine dayanarak yeni bir anlaşma imzalanmıştır.¹⁰⁶

Türkiye pazarında ilgi gören Sovyet ürünleri arasında, metalürji, kömür ve kimya sanayisi ürünleri, elektromotorlar ve tarım alanında kullanılan çeşitli araçlar bulunmaktadır.¹⁰⁷ 1934 yılı kayıtlarına göre Sovyetlerden ithal edilen ürünler arasında petrol, benzin, kablo, demir çelik mamulleri, aydınlatma eşyaları, salon tuvalet mutfak eşyaları, yer döşemeleri, kağıt tekstil ürünleri yer almıştır. Türkiye'den SSCB'ye ise yün, tiftik, canlı hayvan, av derileri, zeytin, portakal gibi tarım ürünleri ihraç edilmiştir.¹⁰⁸ Ticarete konu olan ürün çeşitliliği ve SSCB'nin sebze meyve ithalatında Türkiye'ye bağımlılığının zaman zaman yüzde yüz oranına çıkması¹⁰⁹ Türkiye'nin tarım ülkesi hüviyetinin doğrudan yansımasıdır.

Celal Bayar'ın yukarıda değinilen 1935 tarihli Sovyet Rusya seyahatinde, Sovyet yetkililer tarafından Türk mallarının fiyatlarının uluslararası fiyatlar dikkate alındığında çok fazla olduğu ve bu durumun zarara yol açtığı dile getirilmiş¹¹⁰ olup, ticari ilişkilerdeki sorunlu konulardan birisi göstermesi açısından örnek oluşturmaktadır.

BBYSP sürecinde ticari faaliyetler açısından vurgulanması gereken diğer bir konu ise makine sanayi ürünlerinin ticaretine ilişkindir. 1920'lerde Türkiye'nin Sovyetlerden aldığı makine ürünlerinin oranı yüzde iki iken bu oran 1937'de yüzde 40'a kadar çıkmıştır.¹¹¹ Bu durumun gerçekleştirilen sanayi yatırımlarına yönelik ihtiyaçtan kaynaklandığı değerlendirilebilir. Nazilli'deki fabrika inşaatının 1937'de tamamlandığı dikkate alındığında yatırımların etkisi açıktır.

Türkiye'nin Sovyetlerden gerçekleştirdiği petrol ürünlerinin ithalatı da 1938'e gelindiğinde artış göstermiştir. Oransal olarak petrol yüzde iki, benzin yüzde 16 ve mazot yüzde 25 ithalat oranına ulaşmıştır. Bu alanda diğer bir gelişme de 1935 yılında İstanbul Belediyesi ile Neftesindikat adlı Sovyet Şirketi'nin İstanbul yakınlarında 8 bin ton kapasiteli petrol işletmesinin inşası konusunda anlaşmaya varılmasıdır.¹¹² Bu dönemde yapılan işbirliği açısından, 1934 yılında askeri malzeme alımı için Türkiye'den SSCB'ye heyet gönderilmesi, 1935'te otobüs, itfaiye arabası ve

¹⁰⁶ Vandov, a.g.e., s.229.

¹⁰⁷ Kamalov, a.g.m., s. 229.

¹⁰⁸ Vakit Gazetesi, 1934, 1'den aktaran Korhan, a.g.m., s. 101.

¹⁰⁹ Kolesnikov, a.g.e., s. 73.

¹¹⁰ BCA, 30.10.0/200.362.16, 14.08.1935.

¹¹¹ Kolesnikov, a.g.e., s. 74.

¹¹² A.g.e., s. 74-75.

muhtelif iş makinelerinin satın alınması, Erzurum-Kızılçakak demiryolu hattının inşası için gerekli olan malzemeler ile 1936-1938 yılları arasında Sivas-Erzurum hattı için gereken 10 bin ton çimentonun SSCB'den temini¹¹³ gibi ticari faaliyetler önem taşımıştır. 1935 Şubat-Ağustos döneminde Rusya'nın Odesa Limanı'ndan İstanbul ve Ankara Belediyeleri'ne 570 kamyon ve 40 otobüs gönderilmesi¹¹⁴ ticaretin çeşitliliği açısından güzel birer örnek teşkil etmektedir.

Uluslararası İzmir Fuarı'nın en önemli katılımcıları arasında SSCB de yer almış olup, 1935 yılında SSCB standı en iyi stant seçilmiştir. 1938 yılında yapılan VII. Uluslararası İzmir Fuarı'nda SSCB pavyonu en iyi derece ile ödüllendirilmiştir.¹¹⁵

Dönem içindeki Türkiye'nin toplam ticaret verilerine bakıldığında artış eğilimi görülmektedir. Örneğin, ithalat ve ihracat miktarları, sırasıyla 1932'de; 40.718 ve 47.972 milyon dolar iken, 1937'de 90.540 ve 109.225 milyon dolar şeklinde gerçekleşmiştir. SSCB'ye yönelik ihracat miktarı ve toplam ihracata oranı ise, 1932'de; 2.75 milyon dolar ile yüzde 5.1 iken, 1937'de; 5.152 milyon dolar ile yüzde 4.7 olmuş, SSCB'den yapılan ithalat miktarı ve toplam ithalata oranı ise 1932'de; 2.814 milyon dolar ile yüzde 6.9 iken 1937'de 5.614 milyon dolar ile yüzde 6.2 olarak gerçekleşmiştir.¹¹⁶ Bu oranlar 1939'da azalmaya başlayacak İkinci Dünya Savaşı ve takip eden yıllarda bitme noktasına gelecektir.

Sonuç

Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkilerin doğrudan sonucu niteliğindeki BBYSP'de Sovyet rolünün arka planında politik motivasyonun olduğu açıktır. İki ülkenin anti emperyalist dayanışması konunun bir vechesini oluştururken, diğer boyut ise Sovyetlerin genel devrim ihracı politikası ve bu doğrultuda Türkiye'nin de sosyalist sisteme evrilmesi yönündeki beklentisidir.

Türkiye'deki ilk planlı sanayi hamlesinin hazırlık ve uygulama safhasında büyük bir misyon üstlenen Sovyet Rusya açısından gelişen tarihi ilişkiler ve nüfuz alanı oluşturma çabası noktasında sınırlı bir kazanç söz konusu olmuşsa da İkinci Dünya Savaşı'na kadar Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinden, özeld de BBYSP eksenindeki çalışmalardan Türkiye avantaj sağlamıştır.

¹¹³ BCA, 030.18.01.02'den aktaran Korhan, **a.g.m.**, s. 101.

¹¹⁴ Kolesnikov, **a.g.e.**, s. 75.

¹¹⁵ **A.g.e.**, s.72.

¹¹⁶ TÜİK **a.g.e.**, s.446-454.

Türkiye'nin Sovyet planlı ekonomik modelinin yararlı taraflarını, komünizmi tercih etmek gibi köklü bir sistem değişikliğine gitmeden devletçilik formülasyonu içine nakletmesini bir başarı hikayesi olarak görmek abartılı olmayacaktır.

Her şeyden öte, sanayisini yeni oluşturmaya çalışan Türkiye'nin SSCB gibi sanayi deneyimine sahip bir ülkeden eşit ve dostane siyasi ilişkiler dahilinde yararlanma olanağı bulmasını, Atatürk döneminin ekonomi ve dış politikasının bir başarısı olarak görmek mümkündür.

SSCB'den sonra Dünya'da planlı sanayileşme modelinin ilk defa Türkiye'de uygulanması iktisat tarihi açısından da kaydedilmeye değer bir olaydır. BBYSP ile birlikte SSCB'den bilgi transferi sağlanırken yaratılan istihdam da önem taşımıştır. Bu kapsamda, Sovyet desteğinin doğrudan sonucu niteliğindeki Sümerbank'ın Kayseri ve Nazilli tekstil fabrikaları üretim ve istihdam kapasiteleri itibariyle ciddi katkı sağlamışlardır.

BBYSP kapsamında Sovyetlerden alınan 8 milyon dolar tutarındaki kredinin, Almanya ve İngiltere'den alınan kredilere örnek teşkil etmesi, BBYSP kapsamında Sovyetlerle kurulan ilişkinin dolaylı katkısı niteliğindedir.

Kadrocular ve yönetim kademesi başta olmak üzere devletçilik tartışmaları ile birlikte Türkiye'nin bağımsızlığının iktisadi bağımsızlıktan geçtiği gerçeğinin sıkça dile getirildiği bir dönemde BBYSP'nin başarıyla uygulanması, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın buhranlı döneminden önce fazlasıyla bu bağımsızlık amacına hizmet etmiştir.

Sanayileşmenin vazgeçilmez bir ulusal hedef sayıldığı 1930'larda BBYSP'nin bir takım eksikliklere rağmen başarıyla uygulanması, İkinci Dünya Savaşı'nın savaşına gidilen bir süreçte uygulama alanı bulamamış olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na yönelik hazırlıkların 1936 yılında başlatılmasını sağlamıştır.

Sovyetler Birliği, dış politikasında Türkiye'yi kendi ekseninde tutmayı hedeflemiş, ayrıca arka planda Türkiye'nin de sosyalist sürece evrilmesini ümit etmiştir. Bu yönüyle BBYSP, Sovyetlerin politik stratejisi ve Türkiye'nin devletçi politika formülasyonunun sonucudur denilebilir.

Netice itibariyle BBYSP, Türkiye'nin ekonomik dönüşüm ve kalkınma hikâyesinin önemli bir kesitini oluştururken, Sovyetler Birliği açısından ekonomik kazancın ikinci planda kaldığı mevcut veriler ışığında rahatlıkla ileri sürülebilir. Sovyetlerin politik amaçlı ekonomik yardımı 1930'larda iki ülke siyasi ilişkilerine hizmet etmiştir. Bununla beraber, ikili ilişkilerin 1930'ların ortalarından itibaren, özellikle de 1936 Montrö Boğazlar

Sözleşmesi'ne ilişkin müzakereler sırasında Rusların Türkiye'nin tezlerini desteklemeyen tutumu ve İkinci Dünya Savaşı'na giden sürecin olumsuz etkisiyle bozulmaya başlaması, ekonomik ve ticari işbirliği zeminini de ortadan kaldırmıştır. Diğer taraftan, Türkiye'nin Sovyet ekonomik modelinden pragmatik şekilde yararlanma yönündeki yaklaşımından uzun vadeli yarar sağladığını ve Türkiye'nin bu ilişkinin ekonomik açıdan kazanan tarafı olduğunu belirtmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), **İstatistik Göstergeler 1923-2012**, Ankara, 2013

Kitaplar

Armaoğlu, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1: 1914-180)**, 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, 28. Baskı, Remzi Kitabevi, Ankara

Aysan, Mustafa A. **Atatürk'ün Ekonomi Politikası**, Sermet Matbaası, Kırklareli-Vize, 1981.

Boratav, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, 2.Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002**, 7.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Gönlübol, Mehmet-Sar, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, 3.Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

İnan, Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1972.

Kolesnikov, Aleksandr, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Müderrişoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, 2.Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, 3.Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Tekeli, İlhan-İlkin,Selim, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1977.
- Tokgöz, Erdiñç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-1999)**, 5.Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 1999.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 3. Kitap**, 2.Baskı, Bilgi Kitabevi, Ankara, 2005.
- Türkeş, Mustafa, **Ulusal Sol Bir Akım Kadro Hareketi (1932-1934)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Vandov, Dimitır, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

Makaleler

- Ertan, Temuçin Faik, “İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, 14-15 Mayıs 2010, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.
- İlkin, Selim, “Birinci Sanayi Planı Döneminde A.B.D.'li Uzmanlara Hazırlatılan Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki Adlı Rapor”, **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, Yapı Kredi Yayınları, 1981.
- İlkin, Selim, “Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanlarının Rolü”, **ODTÜ Gelişim Dergisi 1979-1980 Özel Sayısı**.
- Kamalov, İlyas , “1920-30'lu Yıllarda Gelişen Türk-Rus Ekonomik Münasebetler”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, 14-15 Mayıs 2010, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011.
- Korhan, Tuğba, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 2012-1, Sayı: 24.
- Ünlü Soylu, Perihan –Yaktı, Özlem, “Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı”, **History Studies**, 2012. Cilt:1 Sayı: Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Özel Sayı, 10.9737/hist_310.
- P.P.Moiseev, “Razvitie Ekonomiçeskoy Mıslı fı Turietskoy Respublike”, **Velikiy Oktyabr i Turtsiya, İzdateltstva Metsniereva**, Tbilisi, 1982.
- Yavuz, Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Yıllarında Uluslararası Rekabet Alanı Olarak Transkafkasya ve Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri”, **T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl:2/2003, Sayı 4.

Zeytinlioğlu, Erol, “Atatürk Döneminde Sanayi Politikası Üzerine Genel Bir Görüşme” **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, Yapı Kredi Yayınları, 1981.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Tan

Ulus

İnternet Kaynakları

<http://www.historystudies.net/makaleler/364318561-24-perihan%20%03%BCsoylu.pdf> (Son erişim: 15.11.2016).

<http://sbedergi.ibu.edu.tr/index.php/sbedergi/article/view/121/262>, (Son erişim: 01.12.2016).

<http://alkislarlayasiyorum.com/icerik/74119/sumerbank-kayseri-bez-fabrikasi-acilis-toreni-1935> (Son erişim: 30.11.2016).